

УДК 330.111.4

Є.В. КОВАЛЬОВ, д.е.н., проф., Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків

ДИЛЕМА ІННОВАЦІЙНОГО І СИРОВИННОГО НАПРЯМКІВ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Визначені сучасні ризики переважно сировинного напрямку економічного розвитку України. Запропоновані заходи з підвищення ефективності господарського комплексу держави.

Определенные современные риски преимущественно сырьевого направления экономического развития Украины. Предложенные мероприятия по повышению эффективности хозяйственного комплекса государства.

Modern risks mostly raw material economic developments in Ukraine have been determined in the article. Measures for increasing of national economy efficiency have been proposed.

Ключові слова: конкурентоспроможність, глобалізація, кризові явища, інноваційна діяльність, сировинний напрямок, економічний розвиток.

Вступ

Сучасний стан світового економічного суспільства характеризується, з одного боку, постійним розвитком процесів глобалізації, а, з іншого, неослабною присутністю кризових явищ. В цих умовах кожній державі складно визначати стратегії свого існування. Для України, з її незавершеним переходом до ринкової економіки, на наш погляд, ситуація ускладнюється необхідністю скорішого реального вибору між сировинним і інноваційним напрямками економічного розвитку. Основою можливого економічного піднесення України більшість аналітиків визнають інноваційну діяльність. Проте, на практиці стан економіки свідчить про складність та суттєві протиріччя цього напрямку.

Серед вітчизняних вчених найбільш ґрунтовні роботи з дослідження інноваційних процесів мають: О.Амоша, А. Гальчинський, В.Геєць, Л.Зотов, В.Семіноженко, Д.Черваньов, М.Чечетов, А.Чухно, В.Федоренко, Л.Федулова, А.Яковлев та інші.

Постановка завдання

Головним завданням статті є визначення пріоритетного напрямку економічного розвитку України в складних сучасних умовах глобалізації світового господарства.

Методологія

Методологічною основою дослідження є методи системного підходу, порівняння, узагальнення, аналізу та синтезу.

Результати дослідження

Економічна глобалізація – сучасне складне явище, яке швидко розвивається, але далеко не вивчено. Дослідники оцінюють її як неоднозначну тенденцію світового існування – вона може як сприяти, так і гальмувати розвиток національної економіки. У разі своєчасного і умілого використання переваг глобалізації країна здатна підвищити свою конкурентоспроможність, поширити на світових ринках реалізацію товарів, забезпечити економічну стабільність і високі стандарти життя людей. У протилежному випадку – під тиском більш сильних конкурентів вона буде витиснена на виконання допоміжних брудних і шкідливих виробничих процесів, перетвориться у аграрно-сировинний придаток розвинутих країн. Таке місце у світовому розподілі праці приведе до нееквівалентного товарного обміну – коли країна буде експортувати сировину і матеріали з низькою доданою вартістю і імпортувати складні товари з високою доданою вартістю.

Таким чином, з одного боку, створюючи умови відкритості, об'єднання, взаємозалежності, з іншого - глобалізація консервує досягнення одних країн і відсталість, залежність інших. Зрозуміло, що за своєю природою вона також об'єктивно формує умови для швидкого поширення, у разі їх виникнення, кризових явищ.

Сучасне керівництво держави поставило у 2010 р. завдання – Україна повинна за 10 років увійти до 20 найбільш економічно розвинутих країн світу (G 20). Економічне становище України на цей час неоднозначне. З одного боку, наша держава має великий промисловий, аграрний, ресурсний, інтелектуальний потенціали, приємні природнокліматичні умови, займає вигідне географічне положення. Мінерально-сировинна база України включає близько 20 тисяч родовищ і проявів 113 корисних копалин. Запаси залізних руд становлять понад 14% загальносвітових, марганцевих – понад 43%. Україна займає провідні місця за запасами титану, цирконію, урану, літію, графіту, каоліну, вогнетривких глин, сірки, калійних солей, декоративного каменю. В Україні видобувається близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів, при цьому, гірничодобувна промисловість щороку випускає продукцію на 25 – 28 млрд. дол. Україні належать провідні позиції у видобутку багатьох видів мінеральної сировини

– вугілля, марганцевих і залізних руд, титану, графіту, каоліну. До промислового освоєння залучено від 40 до 75% розвіданих запасів основних видів корисних копалин [1].

Але, з іншого боку, за рівнем бідності Україна знаходиться на 3-му місці у Європі після Молдови та Албанії. Якщо купівельна спроможність населення в Україні складає 1487 євро, то у Швейцарії – 27521 євро, Норвегії – 24993 євро, Ірландії – 22207 євро [2]. Наростає різниця у доходах між багатими та бідними. Відповідно до соціальних стандартів Ради Європи співвідношення доходів багатих та бідних верств населення не повинно перевищувати 10 разів. Якщо порівняти окремі країни, то це співвідношення у Китаї становить 7:1, у країнах ЄС – 5-7:1, в Японії – 4,3:1, в Україні – 30:1 [3]. Це реальна економічна основа соціальних ускладнень та можливих революційних потрясінь. Складність економічного становища закономірно загострює демографічну кризу. Станом на 1 жовтня 2011 р. чисельність наявного населення України становила 45 млн. 665 тис. осіб – на 6,28 млн. менше, ніж 20 років тому [4]. А за прогнозами ООН, населення України зменшиться у 2020 – до 40 млн., а в 2050 до 25 млн. чол. [5]. Соціально-економічні показники сучасної України визначають граничні умови, при яких країна може без вороття загубити свій шанс увійти до кола розвинутих держав світу. Тому дуже важливо реально оцінити можливості, правильно вибрати напрямки і фактори економічного зростання.

Сучасна економіка України має сировинну направленість розвитку. Основною експортною галуззю України є металургійна промисловість. Близько 40% валютних надходжень країни забезпечує металургійний сектор [6, с. 72]. Більш як 2/3 загального обсягу промислової продукції припадає на галузі, що виробляють сировину, матеріали та енергетичні ресурси [7, с. 7]. В останні роки Україна також виходить на передові позиції у світі з продажу на експорт аграрної сировини – не переробленого зерна. Так, за словами міністра аграрної політики і продовольства України М.Присяжнюка: “Ми країна, яка нині є лідером з експорту ячменю. Країна, яка має третю позицію з експорту кукурудзи і п’яту – з експорту пшениці” [8]. Конкурентоздатність сировинного напрямку розвитку економіки підтримується низькою вартістю продукції - цьому сприяє застосування дешевої, відносно кваліфікованої робочої сили. Якщо в європейських країнах заробітна плата становить 60-70% ВВП, то в нас – лише 20-25%

[9]. Але протидіють цьому високі енерго та матеріаломісткість продукції, зношеність основних фондів. Так, знос основних фондів на

вітчизняних металургійних підприємствах досягає 60%, тоді як, в Японії – 15-20%, в США і ЄС – 25% [7, с. 73].

У короткостроковій перспективі входження України у глобалізоване світове господарство приведе до зростання виробництва та продажу продукції сировинних галузей, але цей напрямок економічного розвитку вважаємо стратегічно безперспективним з кількох причин:

а) у теперішній час Україна має не настільки великі природні ресурси, щоб їх продавати у вигляді сировини, обкрадаючи наступні покоління;

б) “сировинна” економіка виробляє продукцію з низькою доданою вартістю переважно за неперспективними, брудними або шкідливими технологіями, що знижує можливості майбутнього технологічного і взагалі швидкого економічного розвитку країни;

в) Україна має ще достатній технологічний потенціал для переробки власних природних ресурсів у складну конкурентноспроможну продукцію;

г) виробництво сировини і матеріалів обмеженої номенклатури, але у великих обсягах, лишає економіку України “гнучкості”, створює, особливо в кризові періоди, сильну залежність від умов міжнародних ринків.

Світові пропорції розвитку галузей економіки зовсім інші, ніж в Україні. Прогресивнішою стає галузева структура світової промисловості, в якій перші місця посідають: машинобудування (40% усієї продукції), хімічна промисловість (більше як 15%), харчова (14%), легка промисловість (9%), металургія (7%). Найбільш швидко зростаючою галуззю залишається електронна й електротехнічна промисловість [7, с. 5]. Таким чином, сировинний напрямок розвитку сучасної української економіки є не тільки неперспективним, але і суперечить світовим економічним тенденціям.

Основним, світова економіка вибирає не сировинний, а інноваційний напрямок розвитку. В розвинутих країнах світу до 90% приросту ВВП створюється за рахунок інноваційної діяльності [10]. Інновації дають можливість суттєво підвищувати продуктивність праці, знижувати витрати, покращувати якість продукції. Постіндустріальні суспільства розвинутих країн все інтенсивніше працюють над здобуттям та збереженням знань, як основи інноваційного розвитку. Економіка розвинутих країн все більш стає економікою знань. Володіння складними технологіями дає можливість розвинутих країнам оставляти у себе чисті, безпечні стадії створення продукції, а неконкурентноспроможним країнам передавати функції видобутку сировини і брудного виробництва. Різні рівні доступу до знань і технологій стають основою створення продукції з різною доданою вартістю і

нееквівалентного товарного обміну. Зрозуміло, що економічне піднесення України знаходиться на напрямках інноваційної діяльності та розвитку галузей, які забезпечують зростання науково-технічного рівня держави. Але стан економіки на сучасному етапі свідчить про те, що на жаль, Україна не має власної, глибоко продуманої стратегії інноваційного розвитку. Відбувається істотне послаблення позицій інноваційно орієнтованих галузей. На машинобудування, яке є серцевиною інноваційної моделі економіки, в Україні припадає лише 11,1% промислового виробництва, тобто перебуває на рівні майже у 3 – 4 рази нижчому, ніж в економічно розвинутих країнах [11].

Декларуючи необхідність інноваційного розвитку економіки, держава реально для цього нічого не робить. Підтвердженням є стрімке скорочення обсягів державної підтримки наукової та науково-технічної діяльності. Протягом перших 10 років ринкової трансформації економіки України частка видатків державного бюджету на науку знизилася з 0,82% до 0,3% ВВП, тобто до рівня слаборозвинутих країн [12, с.4]. Встановлена законом норма бюджетного фінансування наукової і науково-технічної діяльності в 1,7% ВВП ніколи не виконувалася. В середньому на науку в державному бюджеті України виділяється не більше 0,4% ВВП [13]. У той же час фінансування витрат на наукові дослідження у розвинутих регіонах світу становить: ЄС – 1,84%; США – 2,67%; Японія – 3,17%; Південна Корея – 2,99%; Китай – 1,23% ВВП [14]. Країни ЄС ставлять за мету збільшення обсягу фінансування науки до 3% ВВП [12, с. 5].

Інноваційний вплив науки на суспільне життя залежить від рівня її фінансового забезпечення. При фінансуванні у межах 0,4% ВВП наукові дослідження мають для суспільства тільки культурно-освітнє значення; коли держава витрачає на науку до 0,9% ВВП, то можна очікувати й появи нових наукових результатів; і тільки при вищих обсягах фінансування наукові дослідження суттєво впливають на економіку. Тому зовсім не випадково 90% продукції національного виробництва не мають наукового забезпечення [12, с.5]. Фактичне ігнорування інноваційного напрямку розвитку практично всього суспільного господарства особливо в умовах кризового стану світового господарства посилює зниження конкурентоспроможності України, подальше економічне відставання від країн-конкурентів, підвищить загрози економічній безпеці держави.

Конкурентоспроможність і сприятливість до інновацій українських підприємств значною мірою, за нашим поглядом, залежить від концентрації

виробництва. За розміром та економічним потенціалом підприємства поділяються на малі, середні та великі. Відповідно до досліджень вчених та деяких нормативно-правових документів до малих підприємств віднесено фірми, які мають менш як 50, середні – від 50 до 1000, великі – більше 1000 найманих працівників. За даними Держкомстату України кількість малих і середніх підприємств у 2003 р. складала 92,5%, великих – 7,5% від загальної їх чисельності. При цьому, частка малих і середніх підприємств у обсязі виробництва складає 24,8%, великих - відповідно 75,2% [15]. Таким чином, за кількістю основну долю складають малі і середні підприємства. Але за обсягами випуску продукції – великі підприємства.

Малі і середні підприємства діють переважно на внутрішньому ринку країни, сприяють трудовій зайнятості населення і зниженню рівня безробіття, долають бідності, формуванню середнього класу і зміцненню політичної стабільності. Вони швидко пристосовуються до змін в умовах господарської діяльності і забезпечують раціональне переміщення капіталу із однієї господарської сфери у іншу. Але історичний світовий досвід свідчить про те, що визначальна роль у інноваційному розвитку і формуванні економічного потенціалу країни належить великим підприємствам. Найбільш сприятливими до інновацій є великі підприємства. Так, серед підприємств з чисельністю понад 5000 чол. інновації здійснювали 64% підприємств, а з чисельністю працівників від 50 до 5000 чол. – лише 17% [18]. Внаслідок високої виробничої потужності, вони можуть працювати з дуже великими обсягами унікальної продукції, зберігати та розвивати високі технології, концентрувати групи висококваліфікованого персоналу, створювати умови для високоефективної праці, успішно конкурувати на світових ринках з фірмами інших країн. На наш погляд, ефективно діяти на зовнішніх ринках в кризових умовах глобалізованого світу зможуть переважно великі підприємства.

На жаль, в Україні сформувалася стійка концепція безумовного розукрупнення великих підприємств та підтримки розвитку малого і середнього бізнесу. Так, у 1991 р. 27 галузей народного господарства були представлені одним великим підприємством із самостійним балансом, 21 галузь – по два підприємства, 25 галузей було зосереджено на трьох підприємствах, 9 – на чотирьох, 6 – на п'яти підприємствах. Іншими словами, 88 галузей мали або монопольну, або олігопольну структуру. Абсолютно монополізованим було виробництво багатьох видів продукції металургії, в машинобудуванні – тракторів і сільськогосподарської техніки, екскаваторів,

тепловозів, промислових електровозів, мотоциклів, автомобілів з дизельними двигунами, автотранспортувачів [16, с.23]. За роки незалежності України наслідком політики зміщення акцентів з підтримки великого на малий та середній бізнес стала руйнація потужних виробничих і науково-технічних комплексів та утворення на цій основі дрібних господарюючих суб'єктів. Відповідно з прийнятою концепцією з 1991 по 2004 р. кількість малих підприємств збільшилось у 6 разів – з 47,1 тис. до 283,4 тис., однак при цьому, рівень конкурентоспроможності України у міжнародних рейтингах не змінився та остається стабільно низьким. Так, за останнім звітом Всесвітнього економічного форуму відповідно до рейтингу з конкурентоспроможності у 2009 – 2010 рр. Україна зі 139 країн світу займала 82 місце [17].

Проведена демонополізація великих українських виробництв руйнуюче діє на економіку, протидіє світовій тенденції інноваційного розвитку. Вона суттєво зменшила можливості розробки та впровадження у виробництво технологічних інновацій, які потребують суттєвих витрат, що не під силу малим підприємствам. Ці обставини особливо посилюються тим, що сфера науки в Україні була також суттєво послаблена, внаслідок чого розрив між наукою та виробництвом збільшився. Переважно тому, на наш погляд, українська економіка розвивається практично без наукових розробок. Частка української наукомісткої продукції на світовому ринку високотехнологічних товарів складає 0,1%. У той же час частка наукомісткої продукції США на світовому ринку дорівнює 36%, Японії – 30%, Німеччини – 17%, Китаю – 6% [10].

Одним з негативних наслідків розукрупнення українських підприємств явилось зниження інноваційного рівня виробництва. Так, кількість інноваційно-активних підприємств до 2009 року скоротилася з 25% до 10% [13].

В результаті такої помилкової концепції “розвитку” суттєво зменшився загальний і особливо експортний потенціал України.

Напроти, розвинуті країни світу приділяють значну увагу концентрації виробництва та підтримці великих підприємств. Так в США, починаючи з 80-х років ХХ ст., в антитрестівське законодавство були внесені значні послаблення, зокрема, переглянуто вимоги щодо злиття, піднято “поріг” ринкової концентрації при горизонтальних злиттях, дозволено оцінювати можливості злиття з точки зору убезпечення суб'єктів від негативного тиску технологічної та іноземної конкуренції, послаблено заборони на створення

спільних підприємств, знижено антитрестівські штрафи для таких підприємств, запроваджено індивідуальні підходи до кожного випадку злиття, особливо в галузях високих технологій [19].

Завдяки картельній практиці в Японії в 1955 – 1970 рр. було успішно проведено модернізацію чорної металургії, вугледобувної промисловості, суднобудування, нафтопереробки, виробництва хімічних добрив. У Південній Кореї в машинобудуванні, електроніці, текстильній промисловості, чорній і кольоровій металургії, нафтохімії та суднобудуванні здійснювалося примусове злиття приватних компаній, що призвело до утворення високо монополізованих виробничих структур. Уряди більшості розвинутих країн зайняли досить лояльну позицію щодо концентрації внутрішнього виробництва, дозволяючи вітчизняним компаніям діяти подібно монополіям і у такий спосіб усувати з ринку зарубіжних конкурентів [16, с. 22].

Вважаємо, що сучасні наміри розвинутих країн світу на укрупнення виробничих підприємств можна оцінити як вірне врахування ними об'єктивної тенденції розвитку глобалізації на посилення концентрації і конкуренції крупного капіталу. Так, на початку XXI століття пройшли злиття великих світових компаній. В аерокосмічній промисловості об'єдналися “Боїнг” і “Локхід”, в нафтопереробці “Екссон” і “Мобіл”, “Шеврон” і “Тексако”, в автомобілебудуванні “Даймлер-Бенц” і “Крайслер”, в банківській сфері – злиття великих американських банків “Морган” і “Чейз Манхеттен”. Особливий місцевий приклад концентрації виробництва – за рахунок української “Криворіжсталі” пройшло посилення металургійної групи “Мітал Стіл”.

Суттєва особливість глобалізації полягає у тому, що у сучасному світовому економічному середовищі поступово змінюються центри економічного впливу – керівна роль держав слабшає, а на перше місце за впливом на процеси економічного розвитку виходять транснаціональні корпорації. Їхня кількість за десятиліття (1990 – 1999 рр.) збільшилася майже вдвічі – з 36 тис. до 63 тис., а їхніх закордонних філій налічується близько 600 тис. Так, “ІБМ” має філії у більш як 80 країнах, “Сіменс” – у 52 тощо. В списку 100 найбільших економік світу (розглядаються як національні, так і транснаціональні організми) 51 позицію посідають транснаціональні корпорації [20]. Річні доходи деяких транснаціональних корпорацій значно перевищують ВВП окремих держав, у тому числі і України. Так, в 2004 р. Україну з ВВП 68,339 млрд. дол. випереджали з річного доходу 23

корпорації. Серед них найбільш потужна – “General Motors” (США), її дохід 176,558 млрд. дол. перевищував ВВП України у 2,6 рази, а дохід “найменшої” корпорації “Hitachi” (Японія) у 71,859 млрд. дол. був трохи більше ВВП України [16, с. 24].

Висновки

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

Сучасний економічний розвиток України за своєю сировинною спрямованістю не відповідає світовим тенденціям.

У короткостроковій перспективі - упродовж кількох років, «сировинна економіка» ще буде забезпечувати конкурентноздатність країни. Але без переходу на інноваційний напрямок стратегічне підтримання високої конкурентноздатності України неможливо.

Сучасну позицію України на переважний розвиток малих і середніх підприємств можна оцінити не тільки як помилкову, але і шкідливу. Можливості і соціально-економічні функції малого, середнього і великого бізнесу різні і з точки зору економічного розвитку це потрібно враховувати. Слід скоріше переглянути концепцію структури суспільного господарства. Доцільне оптимальне співвідношення і конкурентне співіснування великого, середнього і малого бізнесу.

Держава повинна зайняти реалістичну позицію на відстоювання своїх економічних інтересів на світових ринках. Необхідно надати активну підтримку великим національним структурам у їх формуванні, становленні, швидкому розвитку та гідному представленні економічних інтересів України у глобалізованому економічному суспільстві.

Тільки ті країни, які враховують тенденції сучасного глобалізованого світу і мають ефективні стратегії конкурентного розвитку у змозі встояти перед загрозами глобалізації. Нереалістична оцінка Україною свого потенціалу і можливостей, ризиків і загроз у разі неприйняття відповідних управлінських заходів приведе до суттєвого зниження рівня її конкурентноспроможності.

Список літератури: 1. О. Веклич Екологічний чинник формування конкурентоспроможності національної економіки. Економіка України № 12, 2005, С.68. 2. «Время» от 30.11.2007 г., №218, С.1. 3. М. Панієв Світовий досвід застосування соціальних стандартів. Економіка України №1, 2004, С.5. 4. Економіка України у січні – жовтні 2011 року. Урядовий кур’єр 2.12.2011 р., №225, С.7. 5. “Голос України” від 10.04.2003 р.; Statistical Abstract of the United States. W., 2004 – 2005, р. 843. 6. Ю. Макогон, І. Майорова, Т. Медведкін ГМК України на зовнішніх ринках: стан і перспективи. Економіка України №4, 2005, С. 72-80. 7. М. Якубовський, В. Новицький, Ю. Кіндзерський Концептуальні основи стратегії розвитку промисловості України на період

до 2017 року. Економіка України №11, 2007, С. 4-20. **8.** Цитата дня. Урядовий кур'єр 5.12.2012 р., №2, С.1. **9.** М. Павлишенко Еквівалентний обмін – основа ринкової економіки. Економіка України №10, 2007, С.92. **10.** М. Петрина Базові умови створення інноваційної моделі розвитку економіки України. Економіка України №8, 2006, С.39. **11.** М.Якубовський Промислова політика: проблеми та перспективи модернізації. Економіка України №8, 2010, С.23. **12.** М. Чечетов Інноваційна складова ринкової трансформації. Економіка України №11, 2004, с. 4 -14. **13.** В.Семиноженко Україна в 2020 році: дві версії одного майбутнього. Урядовий кур'єр 14.08.2010 р., № 150, С. 18. **14.** Towards a European Research Area. Science, Technology and Innovation. Key Figures 2007. **15.** Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності у 2003 році. Статистичний збірник. Держкомстат України. К., 2004. 326с., С. 53 – 55. **16.** Ю.Кіндзерський, Г.Паламарчук Проблеми національної конкурентоспроможності та пріоритети конкурентної політики в Україні. Економіка України №8, 2006, с. 19-29. **17.** The Global Competitiveness Report 2009 – 2010, published by World Economic Forum, p. 13. **18.** І.Шовкун Галузевий сектор науки в контексті інноваційних процесів в економіці України. Економіка України №10, 2006, С. 52. **19.** Фролова Н.Л. Антитрестовская политика и нововведения (Опыт США). «США – Канада. Экономика – Политика – Культура» №8, 2001, С. 32. **20.** Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. М., «Рефл-бук», К., «Ваклер», 2002, С. 212.

Надійшло до редколегії 26.12.2011